

SJIF Impact Factor: 8.33

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४० / अंक-२७ / डिसेंबर, २०२२

संपादक
डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक
डॉ. प्रियदर्शन भवरे

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

PRINCIPAL
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका या वार्षिक नियतकालिकाचे स्वामित्व व इतर बाबी विषयीचे निवेदन
(नियतकालिकांच्या नोंदणी संबंधी नियम ८ प्रमाणे)

प्रकाशन स्थळ:

मराठी समाजशास्त्र परिषद

द्वारा, समाजशास्त्र विभाग, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ
विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा - ४४१९१२

नियतकाल : वार्षिक (ISSN 2230-7745)

मुद्रकाचे नाव : डॉ. प्रियदर्शन भवरे, कार्यकारी संपादक

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

पत्ता : समाजशास्त्र विभाग, बट्टीनारायण वारवाले महाविद्यालय, जालना - ४३१ २१३

मुद्रण स्थळ : आस्था प्रिंट, नागपूर.

प्रकाशकाचे नाव : डॉ. राहुल जनार्दन भगत, संपादक.

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

पत्ता : द्वारा, समाजशास्त्र विभाग, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी
सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा - ४४१९१२

संपादकाचे नाव : डॉ. राहुल जनार्दन भगत, संपादक.

पत्ता: बरीलप्रमाणे

राष्ट्रीयत्व: भारतीय

मालकाचे नाव: मराठी समाजशास्त्र परिषद.

पत्ता: बरीलप्रमाणे.

मी डॉ. राहुल जनार्दन भगत असे जाहीर करतो की, वर दिलेला तपशील माझ्या
माहितीप्रमाणे व समजूतीप्रमाणे खरा आहे.

डॉ. राहुल जनार्दन भगत
प्रकाशक.

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

वर्ष ४० - अंक २७ - डिसेंबर, २०२२

समकक्ष समीक्षा समिती (Peer Review Committee)

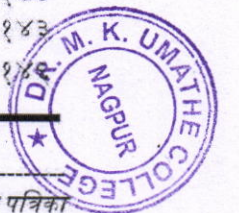
- डॉ. संपत काळे, टाटा समाजविज्ञान संस्था, तुळजापूर जि. उस्मानाबाद.
डॉ. संदीप चौधरी, स. भू. कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद.
डॉ. प्रदीप मेश्राम, जे. एम. पटेल महाविद्यालय, भंडारा.
डॉ. नलिनी बोरकर, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा.
डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर.
डॉ. दया पांडे, भारतीय महाविद्यालय, अमरावती.
डॉ. दीपक धारवाडकर, तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सेनगाव जि. हिंगोली.
डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण, शारदा महाविद्यालय, परभणी.
डॉ. गंगाधर मोरे, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, सिल्लोड.
डॉ. बी. एच. किर्दक, संत गजानन महाराज महाविद्यालय, बोरगाव मंजू, ता. जि. अकोला.
डॉ. अर्चना जगतकर, न्यू कॉलेज, गांधी मैदान, कोल्हापूर.
डॉ. अनिल जायभाये, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वा. रा. तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
डॉ. कालिदास भांगे, आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव रंगारी, ता. कन्नड जि. औरंगाबाद.
डॉ. मधुकर देसले, महिला महाविद्यालय, नंदुरवार.
डॉ. राजकुमार भगत, राजीव गांधी महाविद्यालय, सडक-अर्जुनी जि. गोंदिया.
डॉ. शोभा इंगळे, महिला महाविद्यालय, नांदेड.
डॉ. आर. एस. मांजरे, शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ.क्र.
१.	१९७० नंतरच्या महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकीय वास्तव...	संजयकुमार कांबळे	.. १
२.	महात्मा ज्योतीराव फुले यांची सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ	सोमा गोंडाणे	.. ९
३.	मुंबईतील महिला पोलीस: भूमिका आणि ताण-तणाव	ज्योती पोटे	.. ११
४.	महिला सक्षमीकरण: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	व्ही. एन. कांबळे	.. १६
५.	गोंधळी जमातीची उत्पत्ती	मधुकर धुतुरे	.. २०
६.	भटक्या जमातीचे प्रश्न आणि समस्या	प्रभाकर गायकवाड	.. २४
७.	संविधानात्मक तरतुदी आणि आदिवासी महिलांच्या.....	रिटा मालचे	.. २८
८.	आदिवासी अस्मितेच्या संदर्भात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका	संजय चव्हाण	.. ३४
९.	शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा दुर्बल घटकावर पडलेला प्रभाव	दीपक पवार	.. ४०
१०.	कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक शोषण: एक सामाजिक	हिरालाल भोसले	.. ४४
११.	नागरिकांचे मुलभूत अधिकार आणि कर्तव्ये	जयमाला लाडे	.. ४८
१२.	अपंग आणि कुष्ठ बाधितांच्या सक्षमीकरणात आनंदवनचे योगदान	प्रवीण मुधोळकर	.. ५३
१३.	तुकडोजी महाराजांचे अंधश्रद्धा निर्मूलन विषयक विचारांचे....	शुभांगी मोहोड	.. ५८
१४.	जागतिकीकरण आणि कोरोना काळातील महिला.....	निर्मला बाघ	.. ६०
१५.	जागतिकीकरणाच्या विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	नंदलाल बर्डे	.. ६२
१६.	मोबाईलचा समाजावर झालेला परिणाम	नवनाथ खेत्री	.. ६४
१७.	गडहिंग्लज येथील हिरण्यकेशी पर्यावरण मंडळाची.....	सतीश धनवडे	.. ६९
१८.	लिंगभाव आणि कायदे	प्रजा वेलेकर	.. ७२
१९.	समाज माध्यमाच्या विळख्यातील समाज	भगवान मनाळ	.. ७५
२०.	ग्रामीण महिलांच्या जमीन हक्क मागणी नंतरचे सामाजिक परिणाम	दीपक शिंदे	.. ८१
२१.	लॉकडॉऊन आणि कौटुंबिक हिंसाचार	पूनम गायकवाड	.. ८५
२२.	महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता	साहेबराव हिवाळे	.. ८९
२३.	बळीराजा चेतना अभियानाचे शेतकऱ्यांच्या जीवनावर व	संपत काळे	.. ९४
२४.	महिला उद्योजकता चळवळ आणि महिला सक्षमीकरण	सम्राट कसबे	.. ९८
२५.	भारतीय तरुणाई पाश्चिमात्य जीवनशैली आणि जबाबदार.....	नीलिमा सरप	.. १०४
२६.	समाज माध्यमाच्या विळख्यात मानवी जीवन	बिरादार प्रतिभा	.. १०८
२७.	भारतातील वृद्धांच्या समस्या	रामदास वैद्य	.. ११२
२८.	भारतातील स्त्रीयाप्रतीचा कौटुंबिक हिंसाचार	सुरेंद्र रोटे	.. ११४
२९.	कोविड १९: भारतीय स्त्रियांच्या संदर्भातील कौटुंबिक हिंसाचार	अर्चना कांबळे	.. ११७
३०.	पेसा कायद्याची अंमलबजावणी : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	श्रीनिवास पिलगुलवार	.. १२०
३१.	भारतीय समाजव्यवस्थेत समतेचे महत्व	राजकुमार भगत	.. १२६
३२.	खुल्या कारागृहातील कैद्यांचा सुधारात्मक अभ्यास	विनोद खेडकर	.. १२९
३३.	आदिवासींच्या सामाजिक चळवळीत बिरसा मुंडा यांचे योगदान	रवींद्र विखार	.. १३४
३४.	प्रसार माध्यमे आणि समाज	अनिल गावडे	.. १३८
३५.	भारतातील शेतकरी चळवळ: एक आढावा	रामेश्वर मोरे	.. १४०
३६.	बौद्धांच्या सामाजिक जाणिवा-डॉ. नलिनी बोरकर(पुस्तक परिचय)	प्रियदर्शन भवरे	.. १४३
३७.	मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या ३१ व्या अधिवेशनाचा अहवाल	नारायण कांबळे	.. १४६

खुल्या कारागृहातील कैद्यांचा सुधारात्मक अभ्यास

डॉ. विनोद बी. खेडकर, समाजशास्त्र विभागप्रमुख, डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर मो. क्र. ९४२१५३७१२३

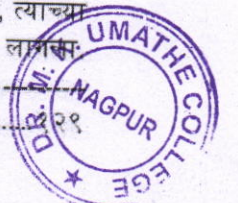
गोपवारा: प्रत्येक देशातील प्रचलित कायदानुसार व न्याय संमत मार्गाने गुन्हा शाबीत होऊन बंदीवासाची शिक्षा झालेल्यांना निर्दिष्ट काळापर्यंत ताब्यात घेणारी शासकीय संस्था म्हणजे कारागृह होय. गुन्हा एक सार्वत्रिक सामाजिक समस्या आहे. ही चिरंतन चालणारी प्रक्रिया असून त्याचे स्वरूप वेळेनुसार बदलत राहते.^१ गुन्हा प्रत्येक समाजामध्ये प्रत्येक ठिकाणी आणि प्रत्येक वेळी बदलत जातो.^२ त्यांच्या गुन्हाच्या स्वरूपावरून शिक्षेची पद्धती देखील बदलत गेली. तसेच शिक्षेच्या आधारभूत कल्पना जशा-जशा बदलत गेल्या तसतसे शिक्षेचे प्रकार आणि पद्धतीही बदलत गेल्या. कारागृहाच्या संदर्भातही त्यांची उद्दिष्टे, व्यवस्था यात वेळोवेळी सुधारणा घडत गेल्या. कारागृहाची कल्पना गुन्हेगारा विषयीच्या दृष्टिकोनात बदल झाल्याचे द्योतक आहे. 'Tit for Tat' जशास-तसे या विचारसरणी मागे सुडाची भावना होती व शिक्षेच्या धाकाने संभाव्य गुन्हावर व गुन्हेगारांवर वचक बसावा हा देखील त्यामागचा उद्देश होता. परंतु, शासनाच्या आर्थिक गरजा नुसार काही ठिकाणी आर्थिक दंडास अधिक महत्त्व प्राप्त झाले होते. आर्थिक दंड देऊ न शकणारे व राजकीय कैद्यांना करिता कारागृहाची योजना आणली गेली. गुन्हेगारांना समाजापासून अलग ठेवून समाजाचे रक्षण करावे आणि गुन्हेगारांना सुधारण्याची संधी द्यावी, तसेच त्यांच्या हातून घडलेल्या गुन्हावद्दल त्यांना उत्पादक कामात गुंतवावे असा दृष्टिकोण कारागृहाच्या योजनेमागे होता.

प्रस्तावना: जसजसा समाज बदलत गेला तसे गुन्हाच्या स्वरूपामध्ये देखील बदल होत गेला. त्या बदलत्या स्वरूपानुसार व समाज परिवर्तनानुसार शिक्षेच्या संकल्पनेमध्ये देखील बदल होत गेला. तसेच कारागृहाच्या संकल्पनेत ही बदल होत गेला. बदलत्या काळानुसार कारागृहामध्ये बदल होऊन खुले कारागृह निर्माण झाले. खुल्या कारागृहाची संकल्पना ही अत्यंत अभिनव असून स्वातंत्र्योत्तर भारतात या संदर्भात बराच विचार झाला व जवळपास वीस वर्षांच्या प्रयत्नानंतर खुल्या कारागृहाची संकल्पना एक प्रयोग म्हणून भारतात अमलात आणली गेली. भारतासारख्या विकसनशील देशात धरणे, रस्ते व मोठमोठ्या प्रकल्पाच्या कामात कैद्यांचे मनुष्यबळ वापरण्यास वाव आहे आणि तशी गरजही आहे म्हणून भारतामध्ये खुले कारागृह निर्माण केले गेले. वर्तमान स्थितीमध्ये भारतातील बहुतेक राज्यात खुली कारागृहे असून हा प्रयोग अगदी यशस्वी झालेला दिसतो. महाराष्ट्रातसध्या १९ खुले कारागृह असून पैकी एक खुले कारागृह महिलांसाठी देखील आहे. यामध्ये एकूण १६१२ कैदी वास्तव्यास आहेत. यापैकी चार जिल्हा खुले कारागृह आहेत. खुल्या कारागृहामध्ये कैद्यांची सुधारणा हा महत्त्वाचा दृष्टिकोण समोर ठेवून त्यांचे पुनर्वसन करण्याचा प्रयत्न करत आहे. खुल्या कारागृहामध्ये कायद्यांची व्यवस्था त्यांच्या दर्जानुसार असणे निश्चित केले आहे. कारण त्यांना विविध साधने, सुख-सोयी पुरविणे, निरोगी अंतर वैयक्तिक संबंध चांगले बनविणे, मुक्त वातावरणाची मोकळीक असणे,

कारागृहातील वर्तन व समायोजन सुधारणे, मनोरंजनाच्या व मुक्त वातावरणाच्या कार्यक्रमांमधून सूक्ष्म दृष्टी, शैक्षणिक आणि मनोरंजक सुखसोयी व त्यांच्या योग्य पुनर्वसनाचा प्रयत्न करून कैद्यांना मदत करणे आणि उत्तम व्यवस्था पुरविणे हा दृष्टिकोण ठेवला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये खुल्या कारागृहातील कायद्यांचा सुधारात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. याकरिता महाराष्ट्रातील चार खुल्या कारागृहातील कैद्यांसाठी सुधारणेच्या दृष्टिकोनातून विविध उपक्रमांचा त्यांच्यावर झालेल्या सकारात्मक परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनासाठी गैर-संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने चार कारागृह मधून ३०० कैद्यांची निवड करण्यात आली. यासाठी तथ्य संकलन पद्धतीतील प्राथमिक तथ्य संकलन पद्धतीतील मुलाखत अनुसूची तंत्राद्वारे तथ्य संकलित केली आहे. तसेच दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीतील प्रकाशित व अप्रकाशित लिखाण, प्रबंध, ग्रंथ, लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

गुन्हा प्रत्येक समाजात एक अपरिहार्य आणि अंतर्भूत घटना मानली जाते.^३ गुन्हेगारी ही शाश्वत घटना आहे. मानवी उत्पत्तीपासून मानवाने आपल्या गरजा भागविण्यासाठी इतरांचे सहकार्य मिळविले. इतरांबरोबर कशा प्रकारे वर्तन असावे या संदर्भात अति प्राचीन काळात अलिखित नियम होते. जसजशी मानव प्रगती करत गेला, तसतशी मानवी वृत्ती बदलत गेली. आपल्या गरजा भागविण्यासाठी समोरच्याला इजा पोहोचविणे, त्याच्या इच्छेविरुद्ध कृती करून आपल्यागरजा भागवू लागणे

जिथे-जिथे माणूस आहे तेथे-तेथे गुन्हेगारी आहे. प्रत्येक समाजामध्ये कोणत्या-ना-कोणत्या प्रकारे गुन्हेगारी असणे हे त्याचे सार्वत्रिकता स्पष्ट करते.

वर्तमान समाजामध्ये गुन्हेगारांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल झाला आहे. गुन्हेगार हा समाजातील एक घटक मानला जाऊ लागला. माणूस हा परिस्थितीशी सामावून घेताना चुकतो, असमर्थ ठरतो म्हणून तो गुन्हा करतो. त्याला जीवन जगण्याची पुन्हा एकवार संधी द्यावी अशा तऱ्हेचा विचार मान्य होऊ लागला. कैदी हा माणूस आहे व त्याला माणसाप्रमाणे वागवावे हा विचार आज मान्य होत आहे. गुन्हेगार हा रोगी आहे आणि त्याच्या रोगाची कारणे केवळ शारीरिक नसून काहीशी मानसिक विकृती आणि सामाजिक घटना यांच्याशी संबंधित असतात. त्याचा रोग बरा होईपर्यंत त्याला कारागृहात ठेवण्याची शिक्षा देणे हा आधुनिक दृष्टिकोन निर्माण झाला. 'व्यक्तीकडून गुन्हा कोणत्या कारणामुळे घडला? का घडला? त्याच्या गुन्हाच्या पाठीमागे समाज हा देखील तितकाच कारणीभूत असतो. म्हणून त्याच्याकडे सुधारणेच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ लागले. त्याच सुधारणेचा भाग म्हणून कारागृह निर्माण केले. पुढे कारागृह व्यवस्थेमध्ये बदल होत गेला, आज त्याचे स्वरूप बदलत गेले. यातूनच खुले कारागृह निर्माण झाले.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर कैद्यांच्या उपचार पद्धतीमध्ये त्यांच्या गरजेनुसार परिवर्तन झाले. एका मानवी दृष्टिकोनातून व्यक्तीचा विचार केल्यास परिवारणाचा किंवा वातावरणाचा आणि तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा गुन्हेगारावर मानसिक, सामाजिक परिणाम होत असतो. दंडशास्त्र आणि अपराधशास्त्र अभ्यासकांच्या विचारानुसार कैद्यांची उपचार पद्धती आणि धोरणांमध्ये बदल करून त्यांचे पुनर्वसन केले जाते. युनायटेड नेशन्स आणि इतर देशांमध्ये कारागृह व्यवस्था व कैद्यांसाठी अनेक परिवर्तन झाले आहेत. कारागृह सुधारणेमध्ये वेगवेगळे प्रयोग, प्रशिक्षण केंद्रे, सामाजिक केंद्रे निर्माण झाली आहेत. त्याचबरोबर कारागृह अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण, कैद्यांसाठी पॅरोल, प्रोबेशन, मजुरी पद्धती, शैक्षणिक, नैतिक व व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे आणि कैद्याने खुल्या स्थितीमध्ये उपचार आणि प्रशिक्षण देणे हा नवीन दृष्टिकोन कैद्यांच्या पुनर्वसनासाठी व सुधारणेसाठी समोर आला आहे. भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर कैद्यांना खुला कारागृहामध्ये ठेवून उपचार करणे, व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, शैक्षणिक सुविधा देऊन त्यांचे पुनर्वसन करण्याचा विधायक विचार निर्माण झाला. यामध्ये कैद्यांची मानसिक, शारीरिक

आणि सामाजिक स्थिती पाहून त्यांना खुल्या कारागृहामध्ये ठेवू लागले.

खुल्या कारागृहाची व्याख्या:

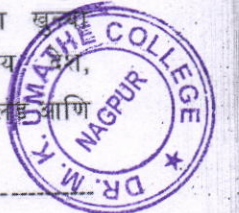
१. ऑल इंडिया जेल मॅन्युअल कमिटी नुसार, खुले कारागृह हे कैद्यांना स्वातंत्र्याचे प्रशिक्षण, कारागृहातील वेळेचे नियोजन आणि विशिष्ट समस्यांच्या सुधारणांचे कार्य करण्याचे ठिकाण होय.^५

२. सेंट्रल ब्युरो ऑफ करेक्शन सर्विस नुसार, अधिक सुरक्षा नसलेले, दरवाजा नसलेल्या कारागृहास खुले कारागृह म्हणतात. ज्यामध्ये, अशा कैद्यांना ठेवले जात आहे जो प्रारंभी न्यूनतम सुरक्षेसाठी योग्य मानले जात नाही, परंतु ज्यामध्ये नियंत्रण, बंदिस्त कारागृहाच्या तुलनेमध्ये जास्तीत जास्त उदार ठेवले जात आहे.^६

३. भारतामध्ये, भिंती नसलेल्या कारागृहास खुले कारागृह संबोधले आहे. यामध्ये कैद्यांची स्व-सहायता, शिस्त व जबाबदारीची भावना निर्माण होण्यासाठी कमीत कमी संरक्षण आणि इतर घटकांबाबत सामाजिक जबाबदारीची जाणीव व कैद्यांच्या सुधारणेला महत्त्व देते.

गुन्हाचा अभ्यास शिक्षेच्या विभिन्न सिद्धांतानुसार केला जातो. या संबंधित सर्वात उपयोगी सुधारात्मक सिद्धांत आहे. सुधारात्मक सिद्धांतामध्ये वेळेनुसार विकास होत जाऊन एक नवीन दृष्टिकोन निर्माण झाला आहे. या दृष्टिकोनानुसार गुन्हेगारांना समाजातील सदस्या प्रमाणे वागणूक देऊन, त्यांच्यामध्ये सुधारणा घडवून आणणे हा आहे. शिक्षेच्या दृष्टिकोनानुसार गुन्हेगारांना कारागृहामध्ये निश्चित कालावधी साठी कैद करणे, परंतु न्यूनतम सुरक्षा संस्थांमध्ये म्हणजे खुल्या कारागृहामध्ये गुन्हेगारांना ठेवून त्यांच्यामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयोग पुढे आला. हा एक सुधारात्मक उपाय असून बंदिस्त कारागृहामध्ये कैद्यांच्या समायोजनाची समस्या निर्माण होते. परंतु खुल्या कारागृहामध्ये कैद्यांना सर्व प्रकारच्या सुविधा देऊन त्यांच्या पुनर्सामाजिकरणावर भर देऊन, त्यांच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात परिवर्तन घडवून आणले जाते. स्वतःचे प्राबल्य आणि नवनिर्मिती हेच माणसाचे सर्वस्वी संरक्षण होय व याशिवाय माणसाचे जीवन एकाएकी, गरीब, क्रूर आणि कमकुवत बनते.^७ परंतु खुल्या कारागृहामध्ये कायद्यांच्या एकाएकी व कमकुवत जीवनास चालना देऊन त्यांचे पुनर्वसन केले जाते.

सद्यःस्थितीमध्ये कैद्यांचे जीवन सुधारण्यासाठी खुले कारागृह सर्वात यशस्वी प्रयोग आहे. या खुल्या कारागृहाचा प्रयोग स्वीट्झरलँड, युरोपीय देश, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, आफ्रिका, अमेरिका, इंग्लंड आणि

आशियायी देशांमध्ये, यशस्वीपूर्वक होत आहे. ई. स. १८९१ मध्ये स्विझरलँड मध्ये 'विडझविल' याठिकाणी पहिले खुले कारागृह स्थापन झाले. हे कारागृह पूर्णतः कमीत-कमी संरक्षणामध्ये स्थापन केले. ही कल्पना पूर्णतः 'ऑटोकिलरहॉल' यांची होती. भारतामध्ये १९०५ मध्ये वॉम्बे प्रेसिडेन्सी नावाने पहिले खुले कारागृह स्थापन झाले. ही पद्धत ठाणे कारागृहात सुरू करून याच कारागृहातील विशेष वर्गातील कैद्यांचे वर्तन, चांगले कार्य करणे आणि २/३ शिक्षा पूर्ण झालेली आहे, याची खात्री करून ४० कैद्यांना त्यामध्ये प्रवेश दिला. पुढे ही पद्धत काही प्रशासकीय अडचणी आल्यामुळे १९१० मध्ये बंद करण्यात आली. यानंतर भारतामध्ये उत्तरप्रदेश राज्यामध्ये पहिले खुले शिबिर ०१ ऑक्टोबर १९५२ ते ३१ ऑक्टोबर १९५३ या कालावधीत 'चंद्रप्रभा' नदीवर बांध (धरण) निर्माण करण्यासाठी 'संपूर्णानंद शिबिर' नावाने खुले कारागृह स्थापन झाले. हे कारागृह भारतातील पहिले खुले कारागृह म्हणून संबोधले जाते. सद्य स्थितीमध्ये भारतात ८८ खुले कारागृह असून, ५९५३ कैदी शिक्षा भोगत आहेत. पैकी १९ कारागृह महाराष्ट्रात असून, एकूण १६१२ कैदी शिक्षा भोगत आहेत. तसेच एकूण खुल्या कारागृह पैकी ०३ खुले कारागृह हे महिलांसाठीचे आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १(खुल्या कारागृहात घेतल्या जाणाऱ्या उपक्रमांचा कैद्यांच्या सुधारण्याच्या दृष्टीने अभ्यास करणे. २(खुल्या कारागृहातील उपक्रमांमुळे कैद्यांमधील बदललेल्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र: प्रस्तुत संशोधनासाठी 'महाराष्ट्रातील खुले कारागृह' अभ्यास विषयाचे समग्र किंवा क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रात एकूण १९ कारागृह आहेत, पैकी जिल्हा खुले कारागृह, येरवडा (पुणे), जिल्हा खुले मध्यवर्ती कारागृह, पैठण (औरंगाबाद), जिल्हा खुले कारागृह, मोर्शी (अमरावती) व जिल्हा खुले कारागृह, गडचिरोली या चार कारागृहांची संशोधन क्षेत्र म्हणून निवड केली आहे.

नमुना निवड व तथ्य संकलनाचे स्रोत: प्रस्तुत संशोधनासाठी गैर-संबाध्यता नमुना निवड पद्धतीतील सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने चार कारागृहानमधून ३०० कायद्यांची निवड केली आहे. तसेच, प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी 'मुलाखत अनुसूची' या तथ्य संकलन तंत्राद्वारे तथ्य संकलित केली आहेत. दुय्यम स्त्रोतांमधील प्रकाशित व प्रकाशित लिखाण, प्रबंध, ग्रंथ, लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे व संदर्भ ग्रंथे इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

संशोधनात असे दिसून आले की, सर्वच कैद्यांच्या मते खुल्या कारागृहामध्ये सुधारणेसाठी सांस्कृतिक, धार्मिक व शैक्षणिक कार्यक्रम राबवले जातात. थोडक्यात, खुल्या

कारागृहामध्ये सुधारणेसाठी सांस्कृतिक, धार्मिक व शैक्षणिक कार्यक्रम राबविले जातात. कैद्यांच्या मानसिक, शारीरिक व बौद्धिक विकासाच्या दृष्टीने खुले कारागृह कार्यरत असून, त्याच दृष्टिकोनातून कैद्यांची सुधारणा होऊन त्यांना समाजामध्ये जाण्यासाठी योग्य व लायक बनविण्यासाठी सांस्कृतिक, धार्मिक व शैक्षणिक उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. त्यामध्ये प्रामुख्याने खेळ, चित्रपट, नाटक, गायन, व्याख्यान, नृत्य, कीर्तन व प्रवचन इत्यादींचे आयोजन केले जाते. यामुळे कैद्यांच्या मनोरंजनावरोबरच त्यांच्यामध्ये सुधारणांचे विचार रुजविले जातात. या मनोरंजनाच्या साधनांमधून कैद्यांचे मनोरंजन होतेच पण ही साधने कैद्यांच्या व्यक्तिमत्व विकास, सामाजिक परिस्थितीची जाणीव होते. जी कैद्यांच्या पुनर्वसनाच्या व सुधारण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. नृत्य व नाट्य प्रयोगांमुळे त्यांच्या कलागुणांना वाव मिळतो, खेळ, क्रीडा या कार्यक्रमांमधून त्यांच्या सर्जनशीलतेला वाव मिळतो, व्याख्यानामुळे कैद्यांच्या विचारांमध्ये बदल होऊन सकारात्मक विचार निर्माण करण्यास वाव मिळतो आणि हे उपक्रम सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

खुल्या कारागृहांमध्ये क्रिकेट, कबड्डी, हॉलीबॉल, बुद्धिबळ, कॅरम इत्यादी खेळ खेळले जातात. कैद्यांची मानसिक स्थिती चांगली राहावी, शारीरिक आरोग्य चांगले असावे, तसेच कैद्यांमध्ये सहकार्याची भावना वृद्धिंगत व्हावी, कैद्यांच्या मनामध्ये चांगले विचार निर्माण व्हावे व सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण व्हावा या दृष्टिकोनातून विविध खेळांचे आयोजन केले जात असल्याचे दिसून आले. कैदी खेळत असलेला खेळ व त्यामुळे कैद्यांमध्ये झालेल्या बदलांचा शोध घेतला असता असे दिसून आले की, बहुतांश कैद्यांमध्ये चांगले विचार निर्माण झाले व सांघिक भावना निर्माण झाली. जी कैद्यांना त्यांच्या कारागृह जीवनामध्ये सुधारण्यासाठी महत्त्वाची ठरते. तसेच खेळामुळे कैद्यांच्या शारीरिक तक्रारी दूर झाल्या व मानसिक तणाव दूर झाला. क्रिकेट, हॉलीबॉल, कबड्डी हा खेळ मेहनतीचा आहे, जो कैद्यांना तंदुरुस्त बनवण्यासाठी मदत करतो. तसेच विविध खेळांमुळे कैद्यांचा थकवा दूर होऊन मानसिक सुधारणा होते जी मानसिक तणावांना दूर करते. कैद्यांची शारीरिक तक्रारी दूर झाल्यामुळे, सांघिक भावना निर्माण झाल्यामुळे व मानसिक तणाव दूर झाल्यामुळे कैदी चांगले विचार करतो. म्हणजेच सकारात्मक विचार करतो. या उपक्रमांमुळे कैद्यांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होऊन त्यांचे पुनर्सामाजीकरण होण्यास मदत होते.

खुल्या कारागृहांमध्ये कैद्यांना २४ तास चित्रपट पाहण्याची परवानगी असून ते कौटुंबिक सामाजिक व फक्त मनोरंजनात्मक चित्रपट पाहतात. या चित्रपटांमुळे ८६.६७ टक्के कैद्यांमध्ये सुधारण्याची भावना निर्माण झाली, मानसिक थकवा गेला, मनोरंजन झाले व ताण-तणावातून मुक्तता मिळाली. कैद्यांच्या सुधारणेच्या दृष्टिकोनातून व मानसिक आरोग्य चांगले राहावे यासाठी मनोरंजनाचे साधन म्हणून खुल्या कारागृहातील प्रत्येक बराकीमध्ये टी.व्ही. बसविण्यात आले असून त्यांना २४ तास टी.व्ही. पाहण्याची परवानगी प्रशासनाने दिलेली आहे. त्यामुळे कैद्यांचा चित्रपटाबरोबर इतर सामाजिक कार्यक्रम व वातम्या पाहण्याकडे कल दिसून आला. या माध्यमातून संपूर्ण विश्राममध्ये कोण-कोणत्या घडामोडी घडत आहेत याची त्यांना माहिती तर मिळतेच परंतु त्यावर बहुतांश कैदी सखोल चर्चा देखील करताना दिसून आले. जो कैद्यांच्या सुधारण्याची व सकारात्मक विचाराची पावती देतो.

खुल्या कारागृहांमध्ये धार्मिक व नैतिक शिक्षण दिले जात असून भजन-कीर्तन शिविरांचे आयोजन व व्याख्याने हे त्याचे माध्यम आहे. यामुळे सर्वच कैद्यांमध्ये सर्वधर्मसमभावाची भावना निर्माण झाली, इतरांचा सन्मान अधिक वाढला व आदर भावना निर्माण झाली. खुल्या कारागृहांमध्ये दर गुरुवार व शनिवारी भजनाचे आयोजन केले जाते. ज्यामध्ये गवळण, अंबंग, भारुड तसेच इतर सर्व प्रकारची भजने गायली जातात. ज्यामुळे कैद्यांमध्ये आनंदाचे वातावरण निर्माण होऊन इतरांचा सन्मान वाढला आहे. कीर्तन, शिविरे व व्याख्यानांतून कैद्यांना विविध ज्ञान प्राप्त तर झालेच परंतु सर्वधर्मसमभावाची भावना निर्माण झाली. जी धर्म, जात व पंथ विसरून इतरांविषयी आदर भावना जागृत करते. बहुतांश कैद्यांमध्ये या उपक्रमांमुळे पश्चातापाची भावना जागृत झाली. ही पश्चातापाची भावना महत्त्वाची आहे, कारण यातून पुढे सुधारण्याची इच्छा निर्माण होते.

खुल्या कारागृहांमध्ये विपश्यना शिबीर, गांधी विचार शिबीर, कायदे विषयक, आरोग्यविषयक शिबीर, आर्ट ऑफ लिविंग व योगा शिविरांचे आयोजन केले जाते. अशा उपक्रमांच्या आयोजनांमधून कैद्यांना मानसिक, शारीरिक आणि भावनिक ताकद दिली जाते. यातून त्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास घडून येतो व आत्मविश्वास वाढतो. यावरून असे दिसून येते की, विपश्यना शिविरामुळे सर्वच कैद्यांना मानसिक तणावातून मुक्तता मिळाली, मनःशांती मिळाली, मनात चांगले विचार निर्माण झाले व सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण झाला. विपश्यनेमुळे व्यक्तीचा शारीरिक व मानसिक थकवा दूर होऊन मनातील नकारात्मक विचारांना बाहेर काढण्यास

मदत होते. तसेच आत्मनिरीक्षण करून शांतीमय जीवन जगण्यास प्रोत्साहन देते. ज्यामुळे कैद्यांमध्ये मानसिक तणावातून मुक्ती मिळवून त्यांच्या मनामध्ये चांगले विचार व सकारात्मक विचार निर्माण होताना दिसून आले. खुल्या कारागृहातील कैद्यांमध्ये कायदेविषयक शिविरांमुळे कायद्याविषयी जागरूकता निर्माण होऊन जबाबदारीची जाणीव झाली आहे. कैद्यांकडून नकळतपणे गुन्हा घडलेला असतो. याची त्यांना जाणीवही नसते. अशा संघर्षग्रस्त कैद्यांचे सुधारणा व पुनर्वसन करणे कारागृहाचा मुख्य उद्देश आहे. त्यादृष्टीने खुल्या कारागृहात कायदेविषयक शिबीर घेऊन कैद्यांमध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण करून देण्याचे काम करताना दिसून येते. व्यक्तीचे आरोग्य उत्तम असेल तर त्याला आपले कार्य करण्यास अधिक वाव मिळतो व त्याची मानसिकता उत्तम राहते त्याच दृष्टिकोनातून कैद्यांचे मानसिक व शारीरिक आरोग्य उत्तम राहावे, त्यांना कोणताही आजार होऊ नये यासाठी खुल्या कारागृहांमध्ये कैद्यांच्या वैद्यकीय तपासणी करिता आरोग्य शिविरांचे आयोजन केले जाते. यामध्ये त्वचारोग, टीबी, कर्करोग, मलेरिया, कान, नाक, डोळे, एच. आय. व्ही. इत्यादी आजारांची तपासणी केली जाते. यामुळे कैदी आरोग्याच्या बाबतीमध्ये सजग होऊन स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेत आहेत. तसेच कोणताही आजार होऊ नये यासाठी कारागृह परिसर स्वच्छ ठेवत असल्याचे दिसून येते.

आर्ट ऑफ लिव्हिंगमुळे सर्वच कैद्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढला व मानसिक शांती मिळाली आहे. आर्ट ऑफ लिव्हिंगमुळे व्यक्तींमध्ये तणावाचे निरसन करण्यास मदत होते. तसेच हिंसा, निराशा आणि तणावाचे निरसन करण्यासाठी हे महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. तसेच आरोग्य सुधारून चांगले जीवन जगण्याची प्रेरणा प्राप्त होते, मनाची स्पष्टता वाढते, सर्जनशीलता वाढते, आन्वहानात्मक परिस्थितीला हाताळण्याची क्षमता वाढते. यामुळे कैद्यांमध्ये सामाजिक जाणीव प्राप्त होऊन स्वतःबद्दल व समाजाबद्दल सजगता वाढली आहे. म्हणजेच त्यांच्यातील नकारात्मकता कमी होऊन आत्मविश्वासामध्ये वाढ झाली आहे. जी कैद्यांच्या सुधारणेसाठी महत्त्वाची ठरते. तसेच सर्वच कैद्यांमध्ये सुधारण्याची भावना निर्माण झाली व चांगला माणूस बनण्याची उमेद मिळाली आहे. आर्ट ऑफ लिव्हिंगमुळे निराश्रय आणि चिंता यापासून मुक्ती मिळते. ज्यामुळे कैद्यांमध्ये सकारात्मक विचार निर्माण झाल्याचे दिसून येते. खुल्या कारागृहातील योगसाधनेमुळे कायद्यांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण झाला आहे. कारागृहात येणारा प्रत्येक कैदी हा मुळात गुन्हेगार नसतो त्याच्यावर

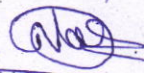
येणारे प्रसंग आणि परिस्थिती त्याला या प्रसंगापर्यंत नेण्यास भाग पाडले. त्यामुळे अनेक वेळा प्रत्येकजण मानसिक अस्थिरतेत खचून जातो. त्याचा शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो. त्यांना यातून परावृत्त करण्याचे काम योग साधना करत आहे. ज्यामुळे मनातील नकारात्मक विचार दूर होऊन सकारात्मक विचार निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

समारोप: खुल्या कारागृहाची संकल्पना ही अत्यंत अभिनव असून स्वातंत्र्योत्तर भारतात या संदर्भात बराच विचार झाला आहे. महाराष्ट्रात देखील याची सुरवात एका अभिनव कल्पनेतून झाली आहे. "सुधारणा व पुनर्वसन" हे महाराष्ट्रातील कारागृहाचे उद्दिष्ट आहे. ते साध्य करण्यासाठी महाराष्ट्र कारागृह विभाग व खुले कारागृह विभाग सातत्याने प्रयत्न करत आहे. आज समाजाचा गुन्हेगारांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलत चालला आहे. गुन्हेगारांकडे गुन्हेगार म्हणून न पाहता त्यांच्याकडे एक माणूस म्हणून पाहत आहे. त्यांना गुन्हेगार म्हणून वागणूक न देता एक माणूस म्हणून वागणूक देणे व त्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, विविध सुधारात्मक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे व त्यांचे पुनर्वसन व सुधारणा करणे हा उद्देश ठेवूनच खुले कारागृह स्थापन केले. आपले विचार, वागणूक, तत्त्वे आणि आपल बाह्य स्वरूप या सर्वांचा मेळ आपल्या व्यक्तीमत्वात दिसतो. आपल्याला असलेले ज्ञान, प्रवृत्ती आणि आपली कौशल्ये त्या वेगळेपणात भर पाडतात. या दृष्टीकोनातून खुल्या कारागृहामध्ये विविध उपक्रम राबविले जातात. अशा उपक्रमांमुळे कैद्यांना मानसिक, शारीरिक आणि

भावनात्मकदृष्ट्या चालना देतात. साहसी खेळ क्रीडा, नृत्य, नाट्य, संगीत इत्यादी करिक्युलर कार्यक्रमांमुळे कैद्यांच्या सर्जनशीलतेस वाव मिळाला असून योग्य दृष्टीकोन निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. म्हणून खुले कारागृह कैद्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी, सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होण्यासाठी व कैद्यांच्या पुनर्वसनासाठी महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.

संदर्भ सूची:

1. सिंह, बी. एन., सिंह, जनमेय. (2008). भारतीय समाज: मुद्दे एवं समस्याए. कानपूर: ज्ञानोदय प्रकाशन. पृ.क्र. ११४.
2. Ghosh, S. (1992) Open Prison in The Inmates (A Socio-Psychological Study). New Delhi: Mittal Publications. P. No. 01.
3. Gote-Gavhane, Shubhangi. (1997). Female Criminality and Sociological Theories. Aurangabad: South Asian Social Research Publication. P. No. 1.
4. काळदाते, सुधा, गोंटे-गव्हाणे, शुभांगी. (२००३). गुन्हेगारीचे समाजशास्त्र (अपराधशास्त्र). पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन. पृ. क्र. १६.
5. Sethana, M.J. (1964). Society and The Criminal. Bombay: Kitab Mahal. P. No. 209.
6. Central Bureau of Correctional Services. (1973). Open Prison in India. New Delhi: Ministry of Home Affairs. P. No. 42.
7. Chowdhury, Nitai Roy. (2002). Indian Prison Laws and Corrections of Prisoners. New Delhi: Deep and Deep Publication Pvt. Ltd. P. No. XI
8. National Crime Records Bureau. (2022). Prison Statistics in India 2021. New Delhi: Ministry of Home Affairs, Govt. of India. P. No. 29.

PRINCIPAL

Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

